

MUSTAMLAKACHI IMPERIYANING MA'MURIY BOSHQARUV TIZIMI VA TA'LIMNI BOSHQARISH TARTIBI

Axmatov Sanjar Nurmurodovich

Annotatsiya: Ushbu maqolada mustamlakachi imperiyaning ma'muriy boshqaruv tizimi hamda ta'lim sohasini nazorat qilish tartibi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Unda imperiya boshqaruvining markazlashgan xususiyati, mahalliy boshqaruv organlarining vakolatlari cheklanishi, ta'lim muassasalari faoliyatining siyosiy-ma'muriy maqsadlarga bo'ysundirilishi masalalari yoritiladi. Shuningdek, mustamlaka davrida ta'lim tizimi orqali mahalliy aholining ijtimoiy ongiga ta'sir ko'rsatish, imperiya manfaatlariga mos kadrlar tayyorlash va milliy-ma'naviy qadriyatlarni cheklash siyosati ochib beriladi. Maqolada ma'muriy boshqaruv va ta'limni boshqarish tizimi o'zaro bog'liq jarayon sifatida baholanib, mustamlakachilik siyosatining ijtimoiy-madaniy oqibatlarini ilmiy asosda tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: mustamlakachi imperiya, ma'muriy boshqaruv, ta'lim tizimi, mustamlaka siyosati, mahalliy boshqaruv, ta'limni nazorat qilish, imperiya manfaatlarini, milliy qadriyatlar, ijtimoiy ong, siyosiy-ma'muriy tizim.

Kirish

Mustamlakachilik davri tarixini ilmiy o'rganishda imperiya tomonidan joriy etilgan ma'muriy boshqaruv tizimi va ta'lim sohasini nazorat qilish tartibi alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki har qanday mustamlakachi tuzum o'z hukmronligini faqat harbiy kuch yoki iqtisodiy bosim vositasida emas, balki ma'muriy boshqaruv, huquqiy cheklovlar, madaniy-ma'rifiy siyosat va ta'lim tizimi orqali ham mustahkamlashga intilgan. Shu nuqtayi nazardan, mustamlakachi imperiyaning boshqaruv siyosati mahalliy jamiyat hayotining barcha sohalariga, jumladan, siyosiy tuzilma, ijtimoiy munosabatlar, iqtisodiy faoliyat, madaniy muhit va ta'lim jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatgan murakkab tarixiy jarayon sifatida baholanadi.

Mustamlaka boshqaruvi sharoitida ma'muriy tizimning asosiy vazifasi imperiya manfaatlarini ta'minlash, mahalliy aholining siyosiy faolligini cheklash, hududiy nazoratni kuchaytirish hamda markaziy hokimiyatga bo'ysunuvchi boshqaruv mexanizmini shakllantirishdan iborat bo'lgan. Bunday boshqaruv tizimida mahalliy boshqaruv organlari ko'pincha mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatidan mahrum etilib, ularning faoliyati imperiya

ma'muriyati tomonidan belgilangan tartib va ko'rsatmalar asosida olib borilgan. Natijada an'anaviy boshqaruv shakllari asta-sekin zaiflashib, ularning o'rniga markazlashgan, qat'iy nazoratga asoslangan mustamlakachilik ma'muriyati shakllangan.

Mustamlakachi imperiya siyosatida ta'lim sohasi ham muhim mafkuraviy vosita sifatida qaralgan. Ta'lim tizimini boshqarish orqali mahalliy aholining dunyoqarashi, madaniy yo'nalishi va ijtimoiy ongiga ta'sir ko'rsatish maqsad qilingan. Shu sababli mustamlaka davrida ta'lim muassasalari faoliyati faqat bilim berish jarayoni bilan cheklanmay, balki imperiya siyosatiga mos kadrlar tayyorlash, mahalliy aholida itoatkorlik kayfiyatini shakllantirish va milliy-ma'naviy qadriyatlarni cheklash vositasiga aylantirilgan. Ayniqsa, ta'lim dasturlari, o'quv rejalari, darsliklar mazmuni va maktablar faoliyatini nazorat qilish orqali imperiya o'zining siyosiy va madaniy ta'sirini kuchaytirishga harakat qilgan.

Asosiy qism

Mustamlakachi imperiyaning ma'muriy boshqaruv tizimi mahalliy hududlarni siyosiy jihatdan to'liq nazorat qilish, iqtisodiy resurslardan imperiya manfaatlari yo'lida foydalanish hamda mahalliy aholining ijtimoiy-siyosiy faolligini cheklashga qaratilgan murakkab boshqaruv mexanizmi sifatida shakllangan. Bu tizimning asosiy xususiyati markazlashuv, qat'iy ierarxiya, harbiy-ma'muriy nazorat va mahalliy boshqaruv institutlarini imperiya maqsadlariga bo'ysundirishdan iborat edi. Mustamlaka hududlarida joriy etilgan boshqaruv tartibi tashqi jihatdan ma'muriy tartib va qonuniylikni ta'minlashga xizmat qilgandek ko'rinsa-da, mohiyatan u imperiya hukmronligini mustahkamlash, mahalliy aholining o'zini o'zi boshqarish imkoniyatlarini cheklash va jamiyat hayotini markazdan turib nazorat qilish vazifasini bajargan.

Mustamlakachi ma'muriyat tomonidan tashkil etilgan boshqaruv tizimida eng yuqori vakolat imperiya markaziy hokimiyati tomonidan tayinlangan mansabdor shaxslar qo'lida jamlangan. Ular hududiy boshqaruv, harbiy xavfsizlik, soliq yig'ish, sud-huquq tizimi, yer munosabatlari va ta'lim-madaniyat sohalarini nazorat qilgan. Bunday tizimda mahalliy boshqaruv vakillari mavjud bo'lgan bo'lsa-da, ularning faoliyati mustaqil emas, balki mustamlaka ma'muriyatining buyruq va ko'rsatmalariga bog'liq holda amalga oshirilgan. Natijada mahalliy an'anaviy boshqaruv tuzilmalari asta-sekin o'zining siyosiy va ijtimoiy mavqeini yo'qota borgan.

Ma'muriy boshqaruvning mustamlakachilik mohiyati shunda namoyon bo'ladiki, unda mahalliy aholining manfaatlari emas, balki imperiyaning siyosiy-iqtisodiy ehtiyojlari ustuvor qo'yilgan. Hududlar viloyat, uyezd, volost va qishloq kabi ma'muriy birliklarga ajratilib, har bir bo'g'in ustidan yuqoridan pastga qarab nazorat o'rnatilgan. Boshqaruv tizimining bunday pog'onali shakli mahalliy aholini bevosita nazorat qilish, soliqlarni muntazam undirish, yer va mulk munosabatlarini boshqarish hamda ijtimoiy noroziliklarning oldini olish imkonini bergan. Shu jihatdan, mustamlakachi imperiyaning ma'muriy siyosati mahalliy jamiyatni ichki rivojlanish qonuniyatlari asosida emas, balki tashqi siyosiy kuch manfaatlari asosida boshqarishga qaratilgan edi.

Mustamlakachi boshqaruv tizimida harbiy omil alohida o'rin tutgan. Ko'plab mustamlaka hududlarida fuqarolik boshqaruvi harbiy boshqaruv bilan chambarchas bog'langan bo'lib, ma'muriy rahbarlar ko'pincha harbiy vakolatga ham ega bo'lgan. Bu holat mustamlaka hududlarini faqat ma'muriy emas, balki harbiy-siyosiy nazorat ostida ushlab turish zaruratidan kelib chiqqan. Harbiy-ma'muriy boshqaruv orqali aholi ustidan qat'iy nazorat o'rnatilgan, ijtimoiy harakatlar, milliy uyg'onish kayfiyati va mustaqil siyosiy fikrlarning kengayishiga yo'l qo'yilmagan. Shu sababli mustamlakachi boshqaruv tizimi demokratik boshqaruv tamoyillaridan yiroq bo'lib, avtoritar va buyruqbozlikka asoslangan shaklda rivojlangan.

Mustamlakachilik siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri ta'lim tizimini nazorat qilish edi. Chunki ta'lim jamiyatning ma'naviy-intellektual hayotini shakllantiruvchi asosiy institut hisoblanadi. Mustamlakachi imperiya ta'lim tizimini o'z maqsadlariga bo'ysundirish orqali mahalliy aholining dunyoqarashi, tarixiy xotirasi, milliy o'zligi va madaniy qadriyatlariga ta'sir ko'rsatishga harakat qilgan. Bunda ta'lim muassasalari faqat bilim beruvchi maskan sifatida emas, balki imperiya mafkurasini singdiruvchi vosita sifatida qaralgan.

Ta'limni boshqarish tartibida birinchi navbatda o'quv muassasalari ustidan ma'muriy nazorat kuchaytirilgan. Maktablar, madrasalar, rus-tuzem maktablari va boshqa ta'lim maskanlarining faoliyati mustamlaka ma'muriyati tomonidan kuzatib borilgan. O'quv dasturlari, darsliklar, o'qituvchilar faoliyati, ta'lim mazmuni va tarbiyaviy ishlar imperiya manfaatlariga moslashtirilgan. Ayniqsa, yangi tashkil etilgan maktablar orqali imperiya tili, tarixi, qonun-qoidalari va siyosiy qarashlari mahalliy

aholiga singdirilgan. Bu jarayon ta'limning tabiiy milliy rivojlanish yo'nalishini cheklab, uni mustamlakachilik siyosatining tarkibiy qismiga aylantirgan.

Mustamlaka davrida ta'lim sohasidagi eng muhim masalalardan biri mahalliy va imperiyaviy ta'lim tizimlari o'rtasidagi ziddiyat edi. An'anaviy maktab va madrasalar asrlar davomida mahalliy xalqning diniy, axloqiy, ma'naviy va ilmiy tarbiyasida muhim o'rin tutgan. Ular orqali ona tili, diniy-ma'rifiy bilimlar, axloqiy qadriyatlar va milliy madaniyat avloddan avlodga yetkazilgan. Mustamlakachi ma'muriyat esa bunday ta'lim maskanlariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lgan, ularni to'liq qo'llab-quvvatlashdan ko'ra nazorat ostida saqlashga intilgan. Chunki an'anaviy ta'lim muassasalari milliy ong, tarixiy xotira va ma'naviy birlikni saqlovchi muhim ijtimoiy institutlar edi.

Shu bilan birga, mustamlakachi imperiya o'z manfaatlariga xizmat qiluvchi yangi ta'lim muassasalarini tashkil etishga ham alohida e'tibor bergan. Bunday maktablarda mahalliy aholi vakillaridan imperiya boshqaruv tizimida quyi lavozimlarda ishlay oladigan tarjimonlar, yozuvchilar, kotiblar, texnik xodimlar va ma'muriy yordamchilar tayyorlash ko'zda tutilgan. Demak, ta'lim tizimi mahalliy xalqning har tomonlama erkin rivojlanishi uchun emas, balki mustamlaka boshqaruvi ehtiyojlariga mos kadrlar yetishtirish uchun yo'naltirilgan. Bu esa ta'limning ijtimoiy vazifasini toraytirib, uni imperiya manfaatlariga xizmat qiluvchi vositaga aylantirgan.

Ta'limni boshqarish tartibida til siyosati ham muhim o'rin egallagan. Mustamlakachi imperiya o'z tilini ta'lim va ma'muriy boshqaruv tizimida keng joriy etish orqali mahalliy aholini madaniy jihatdan o'z ta'sir doirasiga kiritishga harakat qilgan. Imperiya tilini bilgan mahalliy vakillar ma'muriy tizimda muayyan imkoniyatlarga ega bo'lgan bo'lsa-da, bu jarayon ko'pincha mahalliy tillarning mavqeini pasaytirish, milliy adabiy va ilmiy tafakkur rivojini cheklash bilan kechgan. Natijada ta'lim tizimida ikki xil yo'nalish yuzaga kelgan: bir tomonda an'anaviy milliy-ma'rifiy ta'lim, ikkinchi tomonda esa imperiya manfaatlariga moslashtirilgan rasmiy ta'lim shakllangan.

Mustamlaka ma'muriyatining ta'lim siyosatida mafkuraviy nazorat ham kuchli bo'lgan. O'quv jarayonida mahalliy xalqning tarixiy davlatchilik tajribasi, milliy qahramonlari, madaniy merosi va mustaqil taraqqiyot an'analari yetarlicha yoritilmagan yoki ikkinchi darajali masala sifatida talqin qilingan. Buning o'rniga imperiya tarixi, uning siyosiy qudrati, madaniy ustunligi haqidagi qarashlar targ'ib qilingan. Bu esa mustamlakachilik

mafkrasining ta'lim orqali jamiyat ongiga singdirilganini ko'rsatadi. Ta'lim mazmuni orqali mahalliy aholida imperiyaga sodiqlik, itoatkorlik va mavjud tartibga moslashuv kayfiyatini shakllantirishga harakat qilingan.

Mustamlakachi imperiya davrida ta'limni boshqarish tartibi jamiyatdagi ijtimoiy tabaqalanish jarayoniga ham ta'sir ko'rsatgan. Rasmiy ta'lim muassasalarida o'qish imkoniyati barcha qatlamlar uchun bir xil darajada mavjud bo'lmagan. Ko'pincha ma'muriy tizimga yaqin, iqtisodiy jihatdan imkoniyati yuqori yoki imperiya siyosatiga moslashgan oilalar farzandlari yangi ta'lim shakllaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lgan. Bu esa ta'lim orqali jamiyatda yangi ijtimoiy guruhlarining shakllanishiga olib kelgan. Ushbu guruhlar bir tomondan imperiya boshqaruv tizimida xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchi tomondan keyinchalik milliy uyg'onish, jadidchilik va ma'rifatparvarlik harakatlarining rivojlanishida ham muhim rol o'ynagan.

Ta'lim sohasidagi ziddiyatli jarayonlardan biri mahalliy ma'rifatparvarlarning faoliyati bilan bog'liq edi. Mustamlakachilik sharoitida mahalliy ziyolilar ta'limni yangilash, xalq savodxonligini oshirish, dunyoviy fanlarni o'qitish, milliy ongni uyg'otish va jamiyatni taraqqiyotga yo'naltirishga intildilar. Jadid maktablari, yangi usuldagi o'qitish metodlari va ma'rifiy asarlar ana shu ehtiyojdan kelib chiqqan holda shakllandi. Biroq mustamlaka ma'muriyati bunday harakatlarga doimo ishonchsizlik bilan qaragan, chunki yangilangan ta'lim milliy ongning kuchayishiga, mustaqil fikrlovchi avlodning shakllanishiga xizmat qilishi mumkin edi. Shu bois ma'rifatparvarlik harakatlari ko'p hollarda ma'muriy cheklovlar va nazorat ostida rivojlangan.

Mustamlakachi imperiyaning ma'muriy boshqaruv tizimi va ta'limni boshqarish tartibi o'zaro uzviy bog'liq edi. Ma'muriy boshqaruv siyosiy hukmronlikni ta'minlagan bo'lsa, ta'lim tizimi ushbu hukmronlikning mafkuraviy asoslarini mustahkamlashga xizmat qilgan. Boshqacha aytganda, mustamlakachi tuzum jamiyatni faqat tashqi boshqaruv vositalari bilan emas, balki ong, tafakkur va qadriyatlar tizimiga ta'sir ko'rsatish orqali ham nazorat qilgan. Shu jihatdan, ta'lim siyosati mustamlaka boshqaruvining eng muhim strategik yo'nalishlaridan biri bo'lgan.

Mazkur jarayonlarning ijtimoiy-madaniy oqibatlari murakkab va ziddiyatli bo'lgan. Bir tomondan, mustamlaka davrida ayrim yangi ta'lim shakllari, dunyoviy fanlar, ma'muriy savodxonlik va zamonaviy kasbiy bilimlarga ehtiyoj paydo bo'ldi. Ikkinchi tomondan esa bu jarayon milliy ta'lim tizimining tabiiy rivojlanishini chekladi, mahalliy qadriyatlar va

an'anaviy bilimlar tizimini zaiflashtirdi, ta'limni imperiya manfaatlariga bo'ysundirdi. Shu sababli mustamlaka davri ta'lim siyosatini faqat modernizatsiya belgisi sifatida emas, balki siyosiy nazorat va mafkuraviy ta'sir vositasi sifatida ham baholash zarur.

Mustamlakachilik boshqaruvi mahalliy xalqning tarixiy taraqqiyotiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Ma'muriy tizim orqali siyosiy mustaqillik cheklangan bo'lsa, ta'lim tizimi orqali ma'naviy-madaniy mustaqillikka ta'sir o'tkazilgan. Natijada jamiyatda ikki tomonlama jarayon yuzaga kelgan: bir tomondan, mustamlaka siyosati mahalliy boshqaruv va ta'lim an'analarini zaiflashtirgan; ikkinchi tomondan, aynan shu bosim milliy uyg'onish, ma'rifatparvarlik va o'zlikni anglash jarayonlarini kuchaytirgan. Bu esa mustamlakachilik davri tarixini biryozlarga emas, balki murakkab ijtimoiy-siyosiy jarayon sifatida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa

Mustamlakachi imperiyaning ma'muriy boshqaruv tizimi va ta'limni boshqarish tartibi mahalliy jamiyat taraqqiyotiga chuqur ta'sir ko'rsatgan. Ushbu tizimlar orqali imperiya o'z hukmronligini mustahkamlash, mahalliy aholining siyosiy faolligini cheklash va ta'limni mafkuraviy nazorat vositasiga aylantirishga harakat qilgan. Mazkur jarayonlarni ilmiy jihatdan o'rganish tarixiy haqiqatni anglash, milliy davlatchilik va ta'lim tarixidagi murakkab bosqichlarni xolis baholash hamda hozirgi ta'lim tizimida milliy qadriyatlar, tarixiy xotira va mustaqil tafakkur tarbiyasining ahamiyatini chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. — Toshkent: Sharq, 2000.
2. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob. — Toshkent: Sharq, 2010. — 512 b.
3. Shamsutdinov R., Mo'minov X. O'zbekiston tarixi. — Toshkent: Akademnashr, 2019. — 576 b.
4. Usmonov Q., Sodiqov M., Burxonova S. O'zbekiston tarixi. — Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2016. — 496 b.
5. Ziyoyev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash (XVIII–XX asr boshlari). — Toshkent: Sharq, 1998.

6. Sagdullayev A.S. O'zbekiston tarixi. 1-kitob. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2018.
7. Sagdullayev A.S. O'zbekiston tarixi. — Toshkent: Niv fish, 2024.
8. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. — Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
9. Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U., Rizayev Sh., Ahmedov S. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. — Toshkent: Ma'naviyat, 2004. — 464 b.

